

<https://doi.org/10.62837/2024.2.435>

ÜLKƏR SƏMƏDOVA
AMEA akad. Z.M.Bünyadova adına Şərqşünaslıq
İnstitutunun ‘ Şərq-Qərb’ şöbəsinin böyük elmi işçisi,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
ulker.kudretkizi@
gmail.com

XIX ƏSRDƏ SİYASİ SƏBƏBLƏRƏ GÖRƏ YENİDƏN FORMALAŞAN OSMANLI ƏDƏBİYYATI XÜLASƏ

Məqalədə Tənzimat ədəbiyyatının həm birinci dövr sənətkarları – İbrahim Şinasi, Namiq Kamal, Ziya paşa, Əhməd Midhəd və Əhməd Vəfiq paşanın, həm də ikinci dövr ədibləri – Rəcəizadə Mahmud Əkrəm, Əbdülhəq Həmid, Samipaşazadə Səzai, Fatma Aliyə xanım, Nəbizadə Nazim, Müəllim Naci və digərlərinin ədəbi irsi, hekayə və romanları, bədii publisistikası incələnməmişdir. Həmçinin adı çəkilən sənətkarların yaradıcılığında və bütövlükdə Tənzimat nəsrinin təşəkkülü və formalaşmasında Qərb ədəbiyyatının bilavasitə və bilvasitə təsiri məsələsinin elmi-nəzəri tədqiqi və təhlili, Avropa dillərindən tərcümə əsərlərinin rolunun sistemli araşdırılması, Tənzimat dövrü əsərlərinin sənətkarlıq xüsusiyyətləri tədqiqat obyektinə çevrilmişdir.

Baş verən tarixi prosesi və bu prosesin nəticəsi kimi ədəbiyyatda baş verən yenilikləri, təsirlənmələri, sonrakı dövrdə roman janrının formalaşması prosesini və digər nəsr janrlarının yaranması prosesini araşdırmaya cəlb edilmişdir. Tənzimat ədəbiyyatına aid əsərlərdə novellaçılıq ənənəsinin yaranması, qərbdə yazılan əsərlərlə mövzu oxşarlıqları, üslub bənzərlikləri, mədəniyyət fərqliliklərindən doğan problemlər geniş şəkildə araşdırılması işin aktuallığını artıran səbəblərdəndir.

Açar sözlər: qərb ədəbiyyatı, roman, publisistika, dilin sadələşməsi, tənzimat

XIX əsrin II yarısı Türkiyə ədəbiyyatı üçün forma və məzmunca təzə, poeziya sahəsində qismən, nəsr, dramaturgiya və mətbuat janrlarında tamamilən yeni, ədəbi-ideoloji fikir təmayyülləri baxımından isə ən zəngin dövrdür. Sözü gedən dövrdə türk ədəbiyyatında və ümumən Türk-İslam mədəniyyətində ciddi transformasiya hadisəsi yaşanmışdır. 3 noyabr 1839-cu ildən başlayan tarixi Tənzimat 1876-cı ildə Sultan II Əbdülhəmidin hakimiyyətə gəlməsi və məşruteliyyətin (parlamentli-konstitusiyalı monarxiyanın) elanı ilə rəsmi olaraq qurtarsa da, islahatların davamlılığı diqqətə alınaraq onun XX əsrin əvvəllərinə qədər uzandığı qəbul edilir [2, s.23].

Özünün bütün məhdudiyyətlərinə baxmayaraq, bu islahatlar Osmanlı imperiyasının ictimai-siyasi, iqtisadi və ədəbi-mədəni həyatında intibaha səbəb olmuş, elmin, ədəbiyyatın və dövrü mətbuatın inkişafına ciddi təsir göstərmişdir. Qərbin təsiri altında ölkədə istisnasız olaraq bütün sahələrdə əsaslı şəkildə yeniləşmə məhz 1839-cu ildən başlanır. Osmanlı cəmiyyətinə gətirilən Avropanın mütərəqqi idarəetmə institutları, Qərbin mədəni-mənəvi fikir və ideyaları ölkənin köhnə

qurumları ilə mübarizə şəraitində onlara qalib gəlir, dövlət idarəetmə sistemində tətbiq edilməyə səy göstərilirdi.

Türk ədəbiyyatında romanın təşəkkülü və sonrakı inkişafı Qərbdə olduğu kimi feodalizmdən kapitalizmə keçid dövründə, burjua sinfinin yaranması və inkişafı zamanında tarixi, ictimai və iqtisadiyyatın təsiri altında yavaş–yavaş təkamül edən bir janr olaraq ortaya çıxmamışdır [8, s.18-97]. Qismən ənənəvi Şərq estetikası təməlinə formalaşmış milli nəsrin yeni dövrə adaptasiyası, əsasən, Qərb romanından tərcümə və təqlidlərlə, dövrün qərbyönlü yeniləşməsinin bir parçası olaraq meydana gəlmişdir. Şəmsəddin Sami, Namiq Kamal, Əhməd Mithəd, Rəcəzadə Mahmud Əkrəm kimi roman janrının ilk nümunələrini yaradan XIX əsrin II yarısının Tənzimat yazıçılarının ədəbiyyat və romanla bağlı yazılarını oxuyan zaman görürük ki, Avropa ədəbiyyatını və romanını savadlılığın ən yüksək səviyyəsi, türk ədəbiyyatının o günə qədərki nümunələrini isə geriliyin işarəsi sayırdılar. 1850-ci illərə qədər Osmanlı dövlətində Qərb stilində roman nümunələrinə rast gəlinmir. İlk yazılan romanlar isə, əsasən, Qərbdə yazılanları təqlid edirdi. Digər tərəfdən, bu dövrdə yazılan əsərləri roman janrının tələblərinə tam şəkildə cavab verən əsərlərdən daha çox, uzun hekayə olaraq qəbul etmək lazımdır. Ənənəvi Şərq estetikasına söykənən hekayə janrı isə türklərin İslamı qəbul etmələrindən əvvəl dastanlarla başlayır. Sonrakı dövrdə yaranan xalq hekayələri və məsnəvilər də bu ənənənin davamıdır [4, s.56-90].

Romana keçid birdən-birə baş verməmişdir. Roman, Türkiyə ədəbiyyatına daxil olan zaman Avropada artıq tanınan və gündən–günə inkişaf edən bir janr idi. Osmanlı ədəbiyyatında roman janrına rast gəlinsə də, bu avropa tərzində yazılan romandan çox fərqli bir anlayış idi. Türk ədəbiyyatında avropa stilində roman yazma ənənəsi 1860–cı ildən sonra başladı. Türk romanı xüsusilə tərcümə əsərlərlə, qəzetlərdə hissə–hissə çap olunmaqla türk oxucusuna təqdim olundu [7, s.87-123]. Bu təcrübədən sonra öz əsərlərini yazan yazıçılar eyni üsulla romanlarını da nəşr etdirdilər. Əvvəllər qərb romanlarından tərcümə olunan nümunələrin texnikasını, bir müddət keçdikdən sonra yerli yazıçılar da istifadə etməyə başladılar.

Tənzimat ədəbiyyatı yazıçıları, istifadə etdikləri dil baxımından bir hissəsi geniş kütlələrə (Ə. Mithat, Ş.Sami) bir qismi isə yüksək zümrəyə (N. Kamal, R. Mahmud Əkrəm, S.Sezai) xitab etmişdir. Tənzimat dövrü ədəbiyyatı mövzularından bəziləri qərbə pərəstiş, cütlüklərin birbirlərini görmədən evlənməsinin pis nəticələri, cəmiyyətdə tərəfindən qəbul edilməyən əxlaqsız qadınlar kimi sosial mövzulardır. Dövrün yazıçıları romanlarında cəmiyyəti yüksəltmə, məsləhət vermə, maarifləndirmə kimi mövzuları ön plana çəkmişlər. Ümumiyyətlə romantik cərəyanın mənimsəndiyi bu dövrdə, Əhməd Mithədin bəzi əsərləri ilə Nəbizadə Nazim, Samipaşazadə Sezainin əsərlərində bəzən romantizmlə qarışıq realizm təsirini də görürük.

Publisistikada baş verən yeniliklər

Bütövlükdə 1939-cu ildən sonra dövrün əsas səciyyəvi cəhəti yenilik axtarış və təmayülləri, Qərb mədəniyyətinə söykənərək milli ədəbiyyatı modernləşdirmək olsa da, aparıcı ideya maarifçilikdi. Dövrün maarifçi ziyalıları elmə, təhsilə,

incəsənətə tarixin hərəkətverici qüvvəsi kimi baxır, ədəbiyyat və dövrü mətbuatın bu işdə xüsusi əhəmiyyətini qeyd edirdilər. Onlar ədəbiyyatın oxucunu maarifləndirdiyini, demək həm də cəmiyyəti kamilləşdirdiyini, sosial problemlərin aradan qaldırılmasına kömək etdiyini irəli sürürdülər. Türk maarifçiliyi özündə milləti savadlı, ölkəni tərəqqi etmiş və öz layiq olduğu yerdə görmək, vətənin, xalqın azadlığının bütün şəxsi ideallardan uca olduğunu anlatmaq və s. kimi böyük ümumbəşəri keyfiyyətlər daşıyır. Türk maarifçi sənətkarlarının siyasi, fəlsəfi və estetik görüşləri öz əksini həm hekayə, roman və dram əsərlərində, bu əsərlərin realist, romantik obrazlarında, həm də digər nəsr janrları kimi yeni təşəkkül etməkdə olan mətbuat janrlarında, o cümlədən ədəbiyyatla publisistikanın sərhəddində yerləşən bədii–publisistik janrlarda tapırdı. Beləliklə, bir tərəfdən maarifçilik ideyaları romantik estetika ilə uyğunlaşdırılır, digər tərəfdən realist türk nəsrinin ən uğurlu nümunələrindən olan bədii publisistika yaranırdı [2, s. 59-66].

1839-cu ildən sonra ədəbiyyatda dilin sadələşməsi məsələsi

Tənzimat dövründə üzərində durulan mövzulardan biri də nəşrlərdə və əsərlərdə istifadə olunacaq dilin nə olduğu məsələsidir. Dildə əsasən istifadə olunan ərəbcə və farsca sözlərin atılması və dildəki ağır ifadələrdən qaçınmaq məsələləri arasında yer alır. Bu baxımdan sadə bir dil istifadə edərək xalqı maarifləndirmək qarşıya məqsəd kimi qoyulur. Tənzimatçılar (xüsusilə birinci dövr yazıçıları) demək olar ki, hamısında ağır dil istifadəsi rast gəlinir. Şinasi “Fatih Efendi Təzkirəsi” adlı əsərində 5 maddə ilə dil məsələsinə toxunur. Bu maddələrdən biri təzkirənin dilinin islahı, anlatma və dil səhvlərinin düzəldilməsidir [5, s.233-239]. Şinasinin öncülüynü etdiyi dildə sadələşdirmə məsələsi bir çox yazıçıya cığır açmışdır. O sadə dillə fikirləri ortaya qoyma anlayışını sadəcə qəzetdə deyil, elmi kitablarında da davam etdirilməsi gərəkdiyini bildirir.

Türk ədəbiyyatının ilk romanlarından olan Şəmsəddin Saminin “Tələt və Fitnatın məhəbbəti” (“Taaşşuk–i Talat ve Fitnat”) (1872) əsərini araşdıran dilçilər onun dil və üslub problemlərinə də toxunmuşlar. Bu janrdə ilk olduğuna görə forma, mövzu və üslub baxımından bir çox çatışmamazlıqları vardır. Roman ənənəvi divan və xalq hekayəçiliyindən modern təhkiyəli romana keçiddə bir “ara mətn” olaraq qəbul edilir. Belə ki, adından başlayaraq üslubuna qədər bir çox motivlər köhnə tip hekayələri xatırladır. Bununla yanaşı, insana baxış tərz, romanın əsasını təşkil edən azadlıq teması, ailələrin istəyi ilə sevmədikləri insanlarla evləndirilən gənclərin həyat boyu çəkdikləri çətinliklərin təsviri romanın yeniliyini şərtləndirir. Ağah Sırrı Levənt qeyd edir ki, əsərdə ən çox gözə çarpan xüsusiyyət, üslubun təhkiyəyə əlverişli bir sadəliyinin olmasıdır. Mustafa Nihat Özön əsərin yazıldığı dövrü nəzərə alaraq romanın dilinin bənzərlərindən daha səliqəli olduğu qənaətinə gəlir [5, s.67].

Cövdət Qüdrət isə romanı dəyərləndirərkən qeyd edir ki, üslubda bəzən gündəlik danışq dilindən istifadə edilsə də, əcnəbi sözlərə də yer verilməsinə baxmayaraq, əsər ümumi olaraq sadə sayıla biləcək bir dillə yazılmışdır [10]. Xüsusilə xarakterlərin danışqqlarında sadə danışq dilindən istifadə olunmuş, hətta

ərəb dayənin danışığında şivədən də istifadə edilmişdir. Məsələn, ərəb dayə fikrini belə ifadə edir: “Ha ha, buyuk hanım, iyi söyler, ben şok ister o hikayeyi dinlamak. Çok güzel hikaye...”. Bu hissədə ərəb dayənin osmanlıca danışığı, sözləri səhv tələffüz etməsi oxucunun diqqətinə bu tərzdə çatdırılır. Dili və həyata baxış tərzindən Qərb romanı ilə oxşarlığı olan əsər təsadüflərin çoxluğu və tez–tez istifadə olunan təbiət motivləri ilə xalq hekayəsini xatırladır [4, s. 121-124].

Şəmsəddin Saminin realistik üslub yaratmaq yollarından biri məşhur məkan adlarının romanda istifadə edilməsi idi. Oxşar üsulların Namiq Kamal, Rəcəzadə Əkrəm kimi dövrün yazıçıları tərəfindən də istifadə olunduğunun şahidi oluruq. Amma Şəmsəddin Saminin roman yazarkən həm də romantik üslubdan da faydalandığını görürük: “Əli bəy iztirablar içində oyanır. Baxır ki, hava çox sakitdir və ay on yeddi– on səkkiz günlükdür. Ayın işığı otağı aydınlatır. Otaq çox romantik bir abu–havası var”. Yazıçı qəhrəmanlarının danışıklarına romantik çalarlar qatır. Ədibin Fitnatın atası Əli bəyin psixoloji vəziyyətini izah edərkən təbiət ünsürlərindən faydalanması da romantik təsvir yaradır. Dövrün romanlarının cümlə quruluşu ilə Şəmsəddin Saminin romanlarındakı cümlələri müqayisə etdiyimizdə bir sıra qrammatik səhvlər nəzərə çarpır. Tədqiqatçıların bəziləri bunun yazıçının söz ehtiyatının zəifliyindən qaynaqlandığını söylədiyi halda, digərləri danışığ dilinə daha yaxın, yəni tələffüz edildiyi kimi yazıldığını diqqətə çatdırır: “Hacıbabanın yüzünə korkunç verir (korkutucu) bir bakişla bakmakta iken bayılır, düşer” [3, s.343-560]. Nümunədəki “korkunç” sözü sifətdir. Yazıçı bunu feillə birlikdə istifadə edir. Bu vəziyyət Saminin danışığ dilini yazı dilinə keçirtmək arzusunda qaynaqlanan problemlərdəndir. Yazıçının üslubundakı bu sadəliyin divan ədəbiyyatının ağır üslubuna qarşı bir mübarizə kimi qiymətləndirilə bilər. “Tələt və Fitnatın məhəbbəti” romanı həmin yolda atılan ilk addımlardan biridir. Aydın ki, əsəri 21–22 yaşlarında yazan ədibin fərdi üslubunda, dildə böyük həcmli sadələşdirmələr etməsi mümkün deyildi.

Tənzimat dövründə dil probleminin yaranmasının səbəbi nəsr janrının heç bir təkamül dövrü keçirmədən hazır şəkildə ədəbiyyata daxil olması idi. Bu dövrdə dilin həm sadələşdirilməsi, həm də milliləşdirilməsi məsələsi çox sürətlə getdi. Sadələşmə məsələsində bir nəticə əldə olunsa da, milliləşmə məsələsi hələ də həll olunmuş sayılmaz. Tənzimat dövrünün əvvəllərində yazılan əsərlərdə divan ədəbiyyatının təsiri nə qədər çox hiss olunurdusa, “Sərvəti fünün” dövrünə yaxınlaşdıqca romanlarda dilin sadələşməsinin və üslubun yenilənməsinin şahidi oluruq.

Nəticə olaraq, qədim və zəngin tarixi olan Türkiyə ədəbiyyatının qərbyönlü və modern humanitar təfəkkürlü nəsr özü başlanğıcını 1839-cu ildə imzalanmış tənzimat fərmanından götürür. Bu mərhələdə ilk dəfə olaraq yeni (Avropa) tipli hekayə və roman, dramaturgiya, mətbuat və publisistika janrları meydana çıxmışdır. Şərq poetikası və divan estetikası təməlinə təşəkkül edib XIII–XVIII əsrlərdə dinamik inkişaf prosesi keçirən Osmanlı ədəbiyyatı XIX əsrin əvvəllərindən etibarən tənəzzülə başlamış, əsrin II yarısında yeni mərhələyə daxil olmuşdur. Dövrün sənətkarları klassik ədəbiyyatı inkar etməsələr də, divan

ədəbiyyatının dövrün sosial tələbatına cavab vermədiyini irəli sürərək, istiqamətini Qərbə doğru dəyişdirmiş, türk nəsrini məzmun, forma və keyfiyyətə tamamən, dil və üslub baxımından qismən yeniləməyə çalışmışlar.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Abıyev, A.M. Tənzimat dövrü Türkiyə ədəbiyyatı / - Bakı; Azərənəşr, 2011, -47s.
2. Quliyev, E.H. Türkiyə türk ədəbiyyatı (XIX-XX əsrlər) — Bakı; Orxan -2003, - 122s.
3. Demir, K. Osmanlıda basının doğuşu və gazeteler // – İğdır: İğdır Universiteti, Sosial Bilimler Dergisi, – 2014. №5, – s. 57–88.
4. Enginün, İ. Yeni türk edebiyatı araşdırmaları / – İstanbul: Dergah yayınları, –1991. – 670 s.
5. Karabulut, M. Tanzimat dönemi Osmanlının yenileşme sürecine bir bakış // – Ankara: Türk dünyası araşdırmaları, – 2010. №187, –s. 125–138.
6. Kerman, Z. Yeni türk edebiyatı incelemeleri/ –Ankara:Akçağ yayın.,–1998.–522 s.
7. Koç, R. Tanzimat ve meşrutiyet dönemi aydınlarının türk dilinin eğitimine ve yapısına bakışları // – Erzurum: A.Ü.Türkiyat AE dergisi, – 2007. №33, –s.11–24.
8. Yıldız, S. Tanzimat dönemi edebiyatı / – İstanbul: Nobel yayın,– 2006. – 258 s.

ULKER SAMADOVA

ABSTRACT

OTTOMAN LITERATURE REFORMED FOR POLITICAL REASONS IN THE 19TH CENTURY

In the article, both the artists of the first period of Tanzimat literature - Ibrahim Shinasi, Namiq Kamal, Ziya Pasha, Ahmed Midhad and Ahmed Vafiq Pasha, and the writers of the second period - Rejaizadeh Mahmud Akram, Abdulhaq Hamid, Samipashazade Sazai, Fatma Aliya Khanum, Nabizadeh Nazim, Teacher Naji and the literary heritage, stories and novels, artistic journalism of others have been elaborated. Also, scientific-theoretical research and analysis of the direct and indirect influence of Western literature on the creation and formation of Tanzimat prose as a whole, systematic investigation of the role of translated works from European languages, artistic features of Tanzimat era works have become the object of research.

The historical process that took place and as a result of this process the innovations and influences in literature, the process of the formation of the novel genre in the later period and the process of the creation of other prose genres were involved in the research. The emergence of the tradition of novel writing in the works of Tanzimat literature, the similarities of themes and styles with works written in the West, and the extensive investigation of problems arising from cultural differences are the reasons that increase the relevance of the work.

Key words: western literature, novel, journalism, simplification of language, tanzimat

УЛЬКЕР САМЕДОВА

**РЕЗЮМЕ
ОСМАНСКАЯ ЛИТЕРАТУРА РЕФОРМИРОВАНА ПО
ПОЛИТИЧЕСКИМ ПРИЧИНАМ В XIX ВЕКЕ**

В статье представлены как художники первого периода литературы Танзимата - Ибрагим Шинаси, Намик Камаль, Зия-паша, Ахмед Мидхад и Ахмед Вафиг-паша, так и писатели второго периода - Реджаизаде Махмуд Акрам, Абдулхак Хамид, Самипашазаде Сазаи, Фатма. Описаны Алия Ханум, Набизаде Назим, Учитель Наджи и литературное наследие, рассказы и романы, художественная публицистика других. Также научно-теоретические исследования и анализ прямого и косвенного влияния западной литературы на создание и формирование прозы Танзимата в целом, систематическое исследование роли переводных произведений с европейских языков, художественных особенностей произведений эпохи Танзимата стали объектом исследования.

В исследование были вовлечены происходивший исторический процесс и в результате этого процесса новации и влияния в литературе, процесс формирования жанра романа в более поздний период и процесс создания других жанров прозы. Появление традиции написания романов в произведениях танзиматской литературы, сходство тем и стилей с произведениями, написанными на Западе, а также широкое исследование проблем, возникающих из-за культурных различий, являются причинами, повышающими актуальность произведения.

Ключевые слова: западная литература, роман, журналистика, упрощение языка, танзимат

Rəyçi: f.ü.f.d. Xanım Abdullayeva